МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК МОВИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Слов’янськ 2019

УДК 81 1 (075.8)

Г 55

Рекомендовано до друку Вченою радою

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

(протокол № 5 від 20.11.2019 р.)

Рецензенти:

Дьячок Н. В. **–** доктор філологічних наук, професор кафедри загального та слов'янського мовознавства Дпіпровського національного університету імені Олеся Гончара

Біличенко О. Л. **–** доктор наук із соціальних комунікацій, професор, завідувач кафедри української мови та літератури

За заг. ред. доктора філологічних наук, професора ***В. А. Глущенка***

Глущенко В. А., Овчаренко В. М., Руденко М. Ю.

Г 55 Виникнення і розвиток мови : навчальний посібник. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2019. 58 с.

У навчальному посібнику розглянуто питання виникнення та розвитку мови на всіх рівнях мовної системи, що передбачено програмою курсу «Вступ до мовознавства» на філологічних факультетах. Книга може бути корисною не тільки студентам, а й викладачам-словесникам, а також усім, хто цікавиться проблемою походження та розвитку мови.

УДК 81'1 (075.8)

© В. А. Глущенко,
В. М. Овчаренко,
М. Ю. Руденко, 2019.

ПЕРЕДМОВА

Взаємодія мов і закономірності їхнього розвитку, мова і суспільство – надзвичайно актуальні питання. Їх розв'язання важливе для кожного, хто хоче зрозуміти суть мови, розібратися в тому, як розвивається мова в суспільстві, визначити роль мови в житті людини та людства.

Знайомство з посібником допоможе осягнути сутність утворення та історичного розвитку мов. Багато мовних явищ розвивається всередені самої мови; ці явища зумовлені внутрішніми можливостями тієї або іншої мови. Водночас розвиток мови нерозривно пов'язаний з розвитком суспільства. На мову впливають історичні, політичні та соціальні зміни. Знання цих аспектів дає студентам уявлення про мову як про феномен, що розвивається.

Посібник складається з двох розділів. У першому розділі «Походження мови та закономірності її розвитку» викладено виникнення ідеї мовного розвитку, теорії походження мови, історичні зміни в лексичній, філологічній, морфологічній і синтаксичній підсистемах. Другий розділ – «Соціальні спільності людей. Соціальні типи мов» – присвячений розгляду племінних діалектів у їхній історії, утворенню споріднених мов, виникненню мов народностей, утворенню націй і національних мов, розвитку соціальних діалектів.

У кінці кожного параграфа подано питання для самоперевірки, наприкінці першого й другого розділів – тестові завдання.

Посібник містить бібліографічний список.

Отже, перед студентом відкривається широка картина лінгвістичних знань, необхідних філологу. Адже відомо, що без широкої філологічної освіти та мовознавчої підготовки неможливо вивчити жодної мови.

1. ПОХОДЖЕННЯ МОВИ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ ЇЇ РОЗВИТКУ

1.1. Виникнення ідеї мовного розвитку (кінець XVIII ст. – початок XIX ст.)

Твердження про те, що історизм і є тим принципом, який викликав до життя порівняльно-історичне мовознавство, у методологічному аспекті є найважливішим. Поява досліджень засновників порівняльно-історичного методу, до яких належать Ф. Бопп, Р. Раск, Я. Грімм, О. Х. Востоков, означала застосування до мовних явищ принципу історизму. Останнє було глибоко закономірним. Для кінця XVIII ст. – початку XIX ст. характерні грандіозні зміни в науковому мисленні, які відбувалися під знаком висунення та запровадження в практику ідей історизму та розвитку. Ці ідеї були не тільки наслідком самостійного розвитку біології та мовознавства, а й наслідком впливу філософії історії французьких просвітників і теорії походження мови Й. Гердера. Наукові досягнення першої половини XIX ст. відбито у філософських поглядах Ф. Шеллінга та Г. Гегеля. Твердячи, що кожне явище природи є продуктом дії протилежних сил, Ф. Шеллінг дійшов до визнання принципу загального зв’язку явищ. Ця теза була розвинена в діалектичному вченні Г. Гегеля, що стало філософською основою нового наукового руху, зокрема й в Україні та Росії. Філософська концепція Г. Гегеля багато в чому сприяла тому, що на початку XIX ст. історизм як певне осмислення явищ став характерною ознакою наукового мислення. Ідеї розвитку застосовують у вивченні історії народу, історії культури, релігії, права, літератури, мови. Розуміння того, що мова розвивається, що між мовними явищами в їхній зміні наявний такий зв’язок, остаточно склалося саме під впливом філософії Ф. Шеллінга та Г. Гегеля.

***

1. *Який принцип є провідним у порівняльно-історичному мовознавстві?*

2. Назвіть засновників порівняльно-історичного методу.

1.2. Теорії походження мови

Питання виникнення мови було цікавим людству з самих давен. Походженням людського мовлення завжди цікавилися історики, етнографи, антропологи, психологи, біологи. Свій внесок роблять учені-мовознавці. Мова – безперервний зв'язок сучасного з минулим. Походження мови розглядається спільно з походженням суспільства та свідомості. Історію мови відбито в давніх писемних пам'ятках. Правильне прочитання пам'яток старовини можливе лише як наслідок плідної співпраці вчених різних наук. Але лінгвісти, звичайно, мають пріоритет. Іншим важливим джерелом вивчення історії мови є сучасні діалектні дані.

На основі здобутих знань склалось багато теорій походження мови:

1) теорія звуконаслідування;

2) теорія вигуків;

3) теорія трудових викриків;

4) теорія соціального договору та робоча теорія;

5) мова жестів та пантоміма.

Стисло розглянемо кожну з теорій.

Суть *теорії звуконаслідування* полягає в тому, що, коли первісна людина чула звуки природи (дзюрчання струмка, спів птахів тощо), вона намагалася наслідувати ці звуки своїм мовленнєвим апаратом. Будь-яка мова містить певну кількість звуконаслідувальних слів, таких, як *ку-ку, гав-гав, хрю-хрю* та ін. Але, по-перше, таких слів дуже небагато, по-друге, «звуконаслідувати» можна тільки тому, *що звуки*.

Заперечувати звуконаслідуванні слова в мові не можна, але й уважати, що таким механічним, пасивним чином виникла мова, було б зовсім невірно.

Теорія вигуків прийшла від епікурейців. Вона полягає в тому, що первісні люди нібито перетворили інстинктивні крики тварин у «природні звуки» –

вигуки, які супроводжували емоції, звідки походили також інші слова. Цю точку зору підтримував в XVIII столітті Ж.-Ж. Руссо.

Вигуки входять у склад будь-якої мови і можуть мати похідні слова, наприклад, *ах, ох – ахати, охати*. Але знову ж таких слів дуже небагато навіть менше, ніж звуконаслідувальних. Крім того, причину виникнення мови прихильники цієї теорії бачать в експресивній функції. Ця функція не заперечується, але в мові багато що не пов'язане з експресією.

Теорія трудових викриків виникла в XIX столітті в працях Л. Нуаре і К. Бюхера. Л. Нуаре підкреслював, що мислення і дія були спочатку нерозривні. Теорія трудових викриків, по суті, є варіантом теорії вигуків. Трудова дія розглядається як паралельна звуковій мові – викриками, причому мова може й не супроводжувати трудові дії.

Але ці «трудові викрики» – тільки засіб ритмізації, вони нічого не висловлюють, навіть емоцій, вони є тільки зовнішнім, технічним засобом під час роботи. Ці «трудові викрики» не містять жодної функції, що характеризує мову, оскільки вони не комунікативні, не номінативні й не експресивні.

Соціальні теорії походження мови пояснюють її появу суспільними потребами, які виникли в праці та в результаті розвитку свідомості людини. *Теорія соціального договору* полягає в тому, що мова розглядається як свідомий винахід і творіння людей. Цю теорію виклав Діодор Сицилійський. Її підтримали Ж. Белле, Е. Б. де Кондиляк, А. Сміт, Ж.-Ж. Руссо.

Про роль *жестів* у виникненні людської мови писали дослідники, що притримувалися різних теорій походження звукової мови. Так, В. Вундт, прихильник вигукової теорії, вважав, що спочатку існували дві мови – мова жестів (рухи рук і обличчя) та мова звуків (рухи язика і губ). За допомогою звуків виражали почуття, за допомогою жестів – уявлення про предмети. Рукою та мімікою виражали дозвіл і заборону, наказ і прохання, загрозу та радість. Ще більше на виникнення звукової мови вплинула *пантоміма*. Стародавні драматичні видовища відображали ті моменти реальної ситуації, які сприймалися з більшим емоційним хвилюванням, відображаючи радість,

відчай, жах і т. п. Г. В. Плеханов зазначав, що танці та пісні відображали полювання, відтворювали сцени битви.

***

1. Назвіть теорії походження мови.

2. У чому суть теорії звуконаслідування?

3. Що характерно для теорії вигуків?

4. У чому полягають вади теорії трудових викриків?

5. Охарактеризуйте теорію соціального договору.

1.3. Зовнішні і внутрішні чинники розвитку мови

Історія мови загалом тісно пов'язана з історією народу, суспільства. Проте якщо розглядати певні рівні мови (до основних рівнів належать фонетико-фонологічний, лексичний, морфологічний, синтаксичний), то далеко не завжди можна побачити залежність розвитку мови від розвитку суспільства. Так, зміну української дієслівної системи не можна пояснити тими змінами, які відбулися в житті народу, суспільства. Те ж саме слід сказати про втрату носових голосних у більшості слов'янських мов (у давніх слов'янських пам'ятках вони позначалися літерами @ «юс великий» і # ««юс малий»). Численні факти засвідчують, що багато мовних явищ розвивається всередині самої мови; вони постають як зумовлені її внутрішніми можливостями. Це дає підставу для розмежування зовнішніх і внутрішніх чинників (законів, закономірностей, тенденцій, причин, умов) розвитку мови. Зовнішні і внутрішні чинники нерідко взаємодіють.

Прикладом може слугувати таке фонетичне явище, як цокання. Воно властиве деяким російським діалектам і має певні різновиди. Зокрема, у частині діалектів замість ***ц*** і ***ч*** вживається африката ***ц*** (***улица, цистый*** «чистий»), а в іншій частині – африката ***ч*** (***улича*** «вулиця», ***чистый***). Сутність цокання полягає саме в нерозрізненні двох африкат, у вживанні замість двох африкат однієї. Як виникло цокання? Унаслідок дії зовнішніх чи внутрішніх

причин? М. І. Надєждін ще у 1837 р. висунув твердження про фіно-угорський субстрат цокання (про «запозичення» цокання з фіно-угорських мов). Ця ідея спиралася на факт поширення російської мови на територіях, які здавна населяли фіно-угорські народи: меря, мурома, мещера та ін. Ідею фіно-угорського субстрату підтримали І. О. Бодуен де Куртене та В. І. Чернишов. Пізніше з'явилася теза про внутрішні причини виникнення цього консонантного явища. К. В. Горшкова, В. В. Колесов та інші лінгвісти, не заперечуючи можливості впливу фіно-угорських мов, уважають, що цокання виникло насамперед внаслідок дії внутрішніх чинників. Африкати ***ц*** і ***ч*** у російській мові у функціональному плані є слабко навантаженими: у російській мові багато слів, які відрізняються одне від одного лише однією фонемою (пор. ***гол – кол***, ***жар – шар***, ***шайка – сайка***), але практично немає такої пари слів, які б відрізнялися фонемами ***ц*** і ***ч*** (терміни ***цокання – чокання***, звичайно, можна не брати до уваги). Очевидно, цокання можна розглядати як наслідок взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку мови.

Звернення мовознавців до внутрішніх чинників розвитку мови є цілком закономірним. Справді, кожне нове мовне явище виростає з уже наявних і на їхній основі. Нові фонеми, морфеми, слова, форми, синтаксичні моделі, нові відношення між мовними одиницями та категоріями історично зумовлені самою мовою, утворюються з її «матеріалу» та за її «правилами». Це не означає, звичайно, що не може бути очевидних зовнішніх причин появи в мові нових явищ. Так, нові слова з'являються в мовах переважно тому, що вони потрібні для позначення нових реалій, для вираження нових понять науки, техніки, виробництва. Яскравим прикладом є поява в українській мові (на різних етапах її розвитку) таких слів, як ***телевізор, напівпровідник, місяцехід, примісячитися, комп'ютер, інформатика, інтернет.*** Проте зовнішні причини не створюють слів – слова утворюються в тій чи тій мові за її «правилами».

Вивчення взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку мови – дуже складне завдання. У загальному плані можна зазначити, що зовнішні обставини зумовлюють певні вимоги, а мова, відповідаючи на них, змінює ті чи ті елементи своєї системи відповідно до сучасних потреб, з одного боку, та внутрішньомовних можливостей, з іншого.

***

Що дозволяє розмежувати зовнішні та внутрішні чинники розвитку мови? Наведіть приклади.

1.4. Основні закономірності розвитку мови

Мовознавцям поки що не вдалося точно сформулювати основні закономірності, що керують внутрішнім розвитком мовних систем. Проте вже зараз можна висловити імовірні міркування щодо деяких таких закономірностей.

1. ***Історію мови не можна розглядати як процес деградації.*** Значного поширення в лінгвістичних дослідженнях 20-х – 60-х рр. XIX ст. набуло уявлення про два періоди мовного розвитку: доісторичний період утворення та вдосконалення граматичних форм (і, ширше, взагалі мовних елементів різних рівнів) та історичний період їх занепаду. У загальному плані теорію двох періодів мовного розвитку сформулював Г. Гегель. Її розробляли німецькі мовознавці Ф. Бопп, Я. Грімм, В. Гумбольдт, А. Шлейхер, Г. Курціус. Історіографи мовознавства відзначили, що в Росії до цієї теорії зверталися Ф. І. Буслаєв та І. І. Срезневський (М. С. Чемоданов, Ю. С. Сорокін).

Лінгвістичні праці 20-х – 60-х рр. XIX ст. свідчать, що данину теорії двох періодів мовного розвитку віддавали й такі російські мовознавці, як О. Х. Востоков, М. І. Греч, М. Н. Катков. Так, О. Х. Востоков зазначав, що «всі давні мови переважали правильністю й багатством форм мови пізніші, які беруть від них свій початок». Як приклади О. Х. Востоков наводив санскрит і

сучасні індійські мови, давньогрецьку та новогрецьку, «давню германську» та сучасні германські, «старовинну слов'янську» та сучасні слов'янські. М. І. Греч писав про «народження, утворення та занепад мов», про те, що «мови ростуть, мужніють, міцніють і втрачають свою творчу, органічну силу». М. Н. Катков акцентував увагу на фонетичних одиницях, насамперед на звуках: «Твердістю, чистотою та неначе свідомістю звуків мусила найвищою мірою відрізнятися мова первісна, про яку лише непевні, хоч і безсумнівні свідчення збереглися в мові. Відомі нам мови подають уже поступове псування й ослаблення звука: з живого діяча він стає механічним і неначе умовним знаменником йому чужого поняття». Зокрема, щодо голосних М. Н. Катков зазначив, що «це псування або це ослаблення вокалізму має бути визнане явищем, спільним для всієї індоєвропейської фонетики». Занепад відбувся й у будові складу: тут сучасна мова, на відміну від мови предків, «не виявляє в нас надмірної любові до вишуканості. Ми зовсім не так вибагливі в упорядкуванні складів, як наші предки».

У концепції І. І. Срезневського перший період мовної історії є «часом розвитку форм мови», а другий – «періодом перетворень». Порівнюючи ці періоди, учений зазначив, що в другому періоді «колишня стрункість форм мови втрачається». Іншого змісту надавав теорії двох періодів мовного розвитку Ф. І. Буслаєв. Як відзначили дослідники, першому періоду розвитку мови на відміну від другого в інтерпретації Ф. І. Буслаєва властива більша конкретність у значенні слів і граматичних форм (І. Ф. Протченко). Звернення до тверджень Ф. І. Буслаєва засвідчує, що він убачав у русі від конкретного до абстрактного одну з найважливіших закономірностей розвитку мови: «З часом живе значення слова губиться, враження забувається і залишається тільки одне абстрактне поняття». Це спричиняє те, що «важливість окремого слова поступається важливості всього речення».

У середині XIX ст. теорію двох періодів заперечував К. С. Аксаков: для нього, як відзначив В. В. Колесов, розвиток мови є виявом народного духу, тому на кожному етапі мовної історії слово має свою творчу силу. Отже,

К. С. Аксаков відкидав уявлення про два періоди мовного розвитку, стоячи на романтичних позиціях.

У розкритті наукової безпідставності теорії двох періодів безперечна заслуга О. О. Потебні. Саме він завдав теорії двох періодів один з перших вирішальних ударів (А. В. Десницька). Критикуючи твердження про занепад граматичних форм у другому періоді розвитку мови, О. О. Потебня зазначав, що ніякого занепаду форм немає: зникають флексії, але загальна кількість форм не зменшується. «Факт полягає в стиранні флексій, що розглядаються як звукові елементи, – писав він, – але не в зменшенні загальної кількості форм і не в утраті формальності в мовах, що її виробили». Отже, звукове «стирання» деяких мовних форм зовсім не означає зникнення формоутворення. Питання про розвиток граматичних форм у мові, на думку О. О. Потебні, є дуже складним, і його не можна розв'язати простим підрахунком флексій. Звернення до висловлювань О. О. Потебні дає змогу встановити, що наявність у мові аналітичних форм він оцінював як показник високого ступеня досконалості засобів формоутворення. Так, О. О. Потебня писав, що «існування в мові описових форм не тільки не є ознакою занепаду формальності, але, навпаки, свідчить про торжество цього принципу», і з цієї точки зору «в нових мовах по відношенню до давніх можна бачити переродження, а не виродження та спотворення». Для ілюстрації цього твердження О. О. Потебня звернувся до романських мов. Він відзначив, що в цих мовах займенник часто вживається разом з дієсловом, «де його не ставили в мові первісній», і «є лише відокремленим від дієслова, інакше поставленим особовим закінченням».

О. О. Потебня також виступав проти поширеного погляду щодо розвитку звукового складу мови, проти того, що фонетичні зміни – це «хвороба», яка в певний час оволодіває мовою. Учений твердив, що мова розвивається завжди, в усі періоди її функціонування, і це стосується, зокрема, її фонетичної системи: звуки змінюються в будь-якій мові на всіх етапах її розвитку незалежно від переважання в мові рис синтетизму або аналітизму.

Квінтесенцією потебнянської критики теорії двох періодів мовного розвитку можна вважати такі слова: «Теорія, що відносила творчість у мові до доісторичних часів, страждала саме тим, що не могла з'ясувати, як мова може досягти успіхів як орган думки, підлягаючи в історичні часи лише дії руйнівних сил, спрямованих навіть не на одне тіло мови – звуки, що зі спіритуалістичного погляду було б ще зрозумілим, але на її душу: граматичну будову» [3, с. 68].

Аргументи О. О. Потебні високо оцінив Г. В. Ягич, який відзначив «гостроту думки» великого українського мовознавця у висвітленні недоліків теорії двох періодів мовного розвитку. Згодом ця теорія зазнала критики в «маніфесті молодограматиків» (Г. Остгоф, К. Бругман).

На думку історіографів мовознавства, теорія двох періодів мовного розвитку з її штучними межами, схематизмом, метафізичністю, з її невідповідністю реальним фактам і процесам розвитку мов істотно обмежувала історичний підхід до мовних явищ у 20-і – 60-і рр. XIX ст. (А. В. Десницька, М. С. Чемоданов, Ю. С. Сорокін). Проте з цілком негативною оцінкою теорії двох періодів мовного розвитку погодитися важко. Безперечно, ця теорія мала й позитивне значення: на початку XIX ст. вона стимулювала пошуки закономірностей розвитку мови, допомагала систематизувати матеріал історії індоєвропейських мов, а її подальше подолання стало можливим завдяки нагромадженню й осмисленню значного матеріалу, який показав вразливість тези про те, що в історичний час (писемний період) мовні системи вже власне не вдосконалюють свої засоби, а, навпаки, деградують, утрачають органічну стрункість і формальну завершеність.

Отже, мови, утрачаючи певні граматичні категорії, значення, форми, творять нові, які не можна оцінювати як «кращі» або «гірші». Оскільки мова не є організмом (усупереч твердженням А. Шлейхера та інших прихильників трактування мови як природного феномена), у розвитку мов немає періодів розквіту та занепаду.

2. ***Розвиток мови здійснюється еволюційно, а не «стрибками»***. На це вказували ще компаративісти XIX ст. Так, О. О. Потебня відзначав «повільність» процесу «роздроблення мов». М. О. Колосов писав: «Різкі особливості розвитку мови або наріччя не з'являються відразу. Для їх поступового вироблення потрібні сотні років». Тривалим постав процес занепаду редукованих голосних на східнослов'янському терені в концепції О. О. Потебні, П. Г. Житецького, О. О. Шахматова та ін.

3. ***Розвиток мови є безперервним процесом***. Давньогрецький філософ Геракліт учив: у ту саму річку не можна вступити двічі; на другому кроці це буде вже інша річка. Так і в мові: через мить це вже інша мова. «Мова перебуває в постійному розвитку, – писав О. О. Потебня, – і ніщо в ній не повинно розглядатися як щось нерухоме». У мові «немає жодної нерухомої граматичної категорії»; «як самі звуки, так і окреме значення будь-якого слова мають корені в дуже глибокій старовині і водночас вічно розвиваються й рухаються вперед». Проте зміни мови за мить незначні, побачити їх не можливо. А вічність? Чи не з миттєвостей складається вона? Незначні зміни за тривалий час у сумі дають значні. Отже, будь-яке описання мови в синхронії завжди є умовним: дослідник ніби зупиняє рух мови, як фотограф зупиняє рух людини. І як на фотографічне зображення можна дивитися потім через багато років, так і на сфотографовану мову (мову в синхронії). Ще О. О. Потебня розробляв глибоке твердження про те, що методика вивчення історії мови за синхронними зрізами, якою вимушені користуватися дослідники, є значною мірою штучною; описуючи мову на тому чи тому синхронному зрізі (у «точці, яку приймаємо за нерухому»), ми «допускаємо умовну неправду». Так, старослов'янська мова, «подібно до будь-якої іншої, змінювалася, отже, згідно з дійсністю, могла б бути зображена тільки історично, а не описово». Отже, потебнянська критика методики реконструкції за синхронними зрізами ґрунтується на розумінні мовознавства як «науки історичної», на твердженні про тісний зв'язок синхронії і діахронії.

4. ***У розвитку мови спостерігається наступність: нове виростає зі старого***. Взаємодія старого з новим і є джерелом розвитку. «У тій самій мові, – писав І. І. Срезневський, – не все перетворюється рівномірно, дещо скоріше, дещо повільніше, і внаслідок цього мова стає зв'язком частин, створених у різний час, давніх і нових, але все-таки поступового перетворення не можна не бачити в зміні всієї її будови й характеру». Взаємодія старого з новим і є джерелом розвитку: «Це боротьба, постійні поступки старовини новизні визначають загальний хід змін мови». Твердження про нерівномірність розвитку елементів мови, яке підтримав Ф. І. Буслаєв, поширилося серед лінгвістів. Розвиваючи цю тезу, О. О. Потебня відзначив, що «в живих мовах руйнування старого є водночас створенням нового». Звернення до праць О. О. Потебні показує, що в нього «нове» не тільки й не стільки додається до мови (кількісний підхід), як, приєднуючись, змінює «старе» й зрештою навіть спроможне перебудувати його (урахування якісних змін у мові). Це твердження можна проілюструвати лексичним матеріалом. Так, одним з неологізмів української та російської мови в 70-і рр. XX ст. є слово ***зебра*** в значенні «пішохідний перехід». Це нове значення виникає на базі старого «дикий африканський кінь, який має смугасту шкіру». Взагалі утворення нових слів лексико-семантичним способом є переосмисленням старих значень і виникненням на їх основі нових, так само, як утворення слів будь-яким іншим способом завжди базується на «старому» матеріалі (морфеми, способи словотвору, словотвірні моделі та типи).

5. ***Різні рівні мовної системи розвиваються нерівномірно***. Найбільш швидко розвивається лексика (особливо в періоди значних соціальних змін), яка чітко відбиває зміни в житті суспільства. Так, у радянський період у російській та українській мовах з'явилися слова типу ***колхоз // колгосп***, ***комсомол***, ***нэп // неп***, ***нарком***, навіть рос. ***шкраб***, яким намагалися замінити давнє й звичне слово ***вчитель***. Багато таких слів пройшло шлях від неологізму до слова активного вжитку й далі – до історизму (отже, слово повертається до пасивного словникового фонду).

6. ***Розвиток мови відбувається за допомогою дивергенції (диференціації) і конвергенції (інтеграції)***. ***Дивергенція*** (з лат. ***divergo*** «відхилююсь») – це процес розпаду, розщеплення (первинної прамови при формуванні нових діалектів, мов, звуків, форм тощо). Дивергенція може виникати внаслідок соціально-історичних умов – міграцій, географічного чи політичного відособлення, контактів з іншими мовами. Схематично це можна показати так: єдина прамова **A** розпадається на діалекти **A1, A2, A3…,** які потім перетворюються в самостійні мови **B, C, D….** При цьому в кожній з них зберігаються якісь риси їх спільного предка, у чому й виявляється їхня спорідненість:

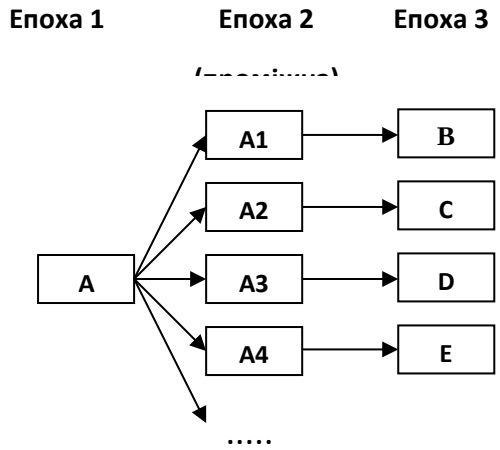

Процеси дивергенції є характерними для ранніх етапів розвитку суспільства. Наведемо приклад. Історики мови не могли не звернути уваги на таку відповідність українських слів російським, як ***ліс*** – ***лес, дід – дед, сіно*** – ***сено***: тут українському ***і*** відповідає російське ***е*** (щоправда, це стосується не всіх говорів: зокрема в новгородських говорах представлене ***і***, як в українській мові). Така відповідність стає зрозумілою, якщо звернутися до фактів історії мови: ***е*** та ***і*** походять з архетипа ***ĕ***, який, імовірно, вимовлявся як монофтонг ***ê***

(закрите, напружене ***е***) або як дифтонг типу ***іе***. Такі рефлекси ***ѣ*** (***сіено***, ***сѣно***) зафіксовані в діалектах східнослов'янських мов. У давній кириличній писемності ***ѣ*** позначався літерою h. В українському алфавіті ця літера поступово зникала протягом XIX ст., а в російському – дожила до реформи 1917 – 1918 рр. Її дуже лякалися гімназисти-невдахи, що вчили вірші типу «Бhлый, бhлый, блhдный бhсъ Убhжалъ, бhдняга, въ лhсъ. Съ лhшимъ по лhсу онъ бhгалъ, Phдькой съ хphномъ пообhдалъ...». Автори реформи (П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов, Р. Ф. Брандт, І. О. Бодуен де Куртене та інші відомі вчені) вирішили спростити російський правопис, відмовившись від h та інших «зайвих» літер[1].

Конвергенція (з лат. ***convergo*** «наближаюсь») – це зближення та злиття двох чи більше мов. Це процес, протилежний дивергенції, він ілюструє взаємодію мов, при якій вони можуть змішуватися, схрещуватися або впливати одна на одну. Деякі лінгвісти і навіть цілі лінгвістичні школи надавали вирішального значення фактам змішування або схрещення мов (Г. Пауль, М. Я. Марр). Змішування виникає в умовах масової двомовності, коли деякі риси однієї мови проникають у систему іншої мови. Прикладом є романізація народів римських провінцій (Галлії, Іберії, Дакії та ін.). Народна латинська мова римських завойовників на названих територіях змішалася з мовами мешканців провінцій. Унаслідок виникли романські мови: французька, іспанська, румунська та ін. Так, французька мова виникла внаслідок змішування галльської мови з народною латинською. Інший приклад змішування – болгарська мова, джерелами якої є, з одного боку, слов'янські діалекти, з іншого – тюркські (діалект волзьких булгар). Характерну особливість болгарської мови – відсутність відмінювання іменників – можна пояснити саме цією взаємодією.

[1] Орфографічну комісію Академії наук було створено ще в 1904 р., проте її пропозиції, науково обґрунтовані, не були запроваджені в практику через протистояння державних чиновників високого рангу. Тимчасовий уряд намагався запровадити реформу, але робив це непослідовно. У цьому плані більшовики вигідно відрізнялися від «буржуїв». Реформу було здійснено в 1917 – 1918 рр.

Отже, унаслідок конвергенції з кількох мов або діалектів може виникати одна мова або діалект; це спричинюють різні процеси взаємодії та взаємовпливу мов – мовні контакти, які є наслідком торгівельних, культурних, релігійних та ін. зв'язків. Прибулі в часи міграцій та війн переносили з собою свою мову. Коли вони винищували або тіснили аборигенів, мова останніх зникала, розчиняючись у мові завойовників. Коли прибулі оселялися на території поруч з аборигенами, починався процес зближення народів – торговельна, культурна взаємодія, змішані шлюби.

Звичайно, ці стосунки супроводжувалися взаємовпливом мов; два народи могли «зливатися», часом утворюючи новий етнос. Спільна мова ґрунтувалася на одній з цих мов; на якій саме, залежало від багатьох факторів: кількості носіїв мови, рівня культури, рівня розвитку певної мови та ін.

Під час такої взаємодії мов виникають ***субстрат***, ***суперстрат***, ***адстрат*** та ***мовний союз***.

Субстрат (лат. ***substratum*** — буквально «підстелене») – це сліди зниклої давньої місцевої мови (під час засвоєння місцевим населенням мови прибулих). Такий, наприклад, кельтський субстрат (сліди давніх галлів) у французькій мові (романській за походженням); елементи фіно-угорського субстрату в північноруських говорах.

Суперстрат (латинський префікс ***super-*** означає «над», «зверху») – сліди зниклої мови прибулих, які засвоїли мову місцевого населення. Можна назвати, наприклад, елементи германського (франкского, бургундського) суперстрату у французькій мові, французький суперстрат в англійській мові.

Адстрат (лат. ***ad*** **–** «до, у, при») — наслідок впливу сусідньої мови (упродовж тривалої двомовності в прикордонних районах). Наприклад: тюркський адстрат у перській і таджицькій мовах, іранський (таджицький) адстрат в узбецькій, татарський адстрат у чуваській, марійській, удмуртській мовах і т. п., турецький адстрат у балканських мовах. Явище адстрату ілюструють білорусько-литовські та польсько-литовські мовні відношення періоду середньовіччя.

Деякі мовознавці виділяють **інтерстрат –** явище, яке відбувається в процесі взаємодії мов різних націй, наприклад, на терені колишнього СРСР та на пострадянському просторі.

Як наслідок білінгвізму (двомовності) постає явище мовної **інтерференції,** за якої відбувається часткове змішування лексики та часткове запозичення синтаксичних моделей в одну мову з іншої, видозміни вимови, наголосу та інтонації, привнесення «чужого» акценту. Такі явища представлені в мовах усього світу. Це, наприклад, українсько-російський і російсько-український білінгвізм в Україні: у лексиці – замість *даси мені щось* вживають *даш мені щось*, у фразеології – *ми, нижчепідписані* і т. под.

Наслідком співіснування народів є **мовний союз –** ареально-історична спільнота мов, яку виявляють в деяких подібних ознаках (структурних та матеріальних), спричинені тривалою та інтенсивною взаємодією цих мов у межах єдиного географічного простору. Прикладом є Балканський мовний союз, який об’єднує у своєму складі болгарську, македонську, сербську, румунську, албанську та новогрецьку мови, хоч ці мови належать до різних груп індоєвропейської сім’ї мов.

Деякі із зазначених процесів можна показати на схемах:

а) **б)** **в)**

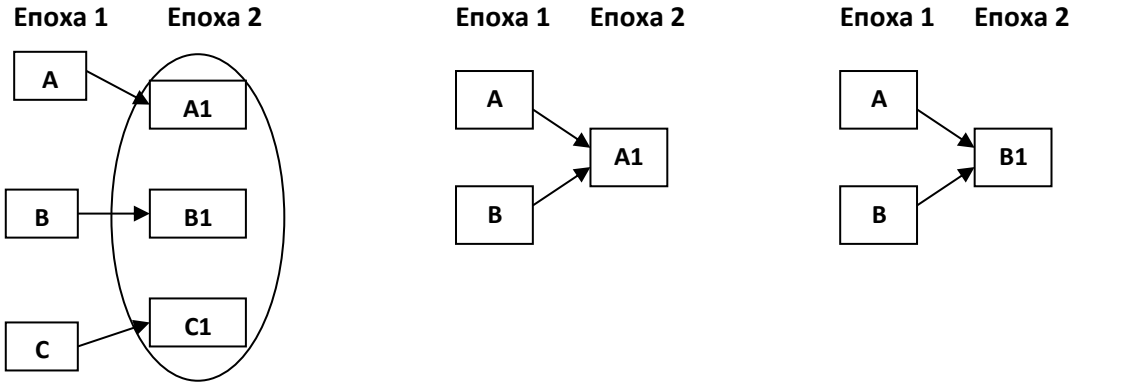

Чужі мови **А, В** та ін., залишаючись різними, але зближуючись, утворюють **мовний союз** (схема **а**); коли ж відбувається поглинання одної мови іншою, тоді виникає **субстрат** (схема **б**), **суперстрат** (схема **в**).

Найбільшого іншомовного впливу зазнає лексика, менше фонетика (іншомовний акцент), синтаксис (виникнення подібних конструкцій) і найменше фонологія. Майже не підлягає іншомовному впливу морфологія будь-якої мови (у разі, коли змінюється морфологічна система, ідеться про фактичний перехід на іншу мову: струнку систему можна цілком замінити іншою системою, але не можна змішати механічно дві системи й одержати щось середнє). Проте слід мати на увазі, що лексичні запозичення не є фактом змішування мов, бо при цьому та мова, що збагачується за рахунок запозичень, не втрачає своєї специфіки (слова ***спорт, футбол, біфштекс, комбайн, мітинг*** – запозичення з англійської – не змінили синтетичного типу української мови; в українській мові вони, на відміну від англійської, мають граматичний рід і відмінюються). В українській мові серед запозичених слів виділяють:

- старослов'янізми (***уста, совість, глава***);

• запозичення з інших слов'янських мов (***зичити, млин, завод***);

• запозичення з неслов'янських мов (***фантазія, соло, чабан***).

7. ***В усіх мовах діє закономірність абстрагування елементів мовної структури:*** на основі більш конкретних елементів структури розвиваються менш конкретні. Так, збільшується кількість абстрактних лексем; наприклад, у сучасній українській літературній мові з'явилися такі слова, як ***акліматизація, урбанізація***, навіть ***ваучеризація***. У ній набагато більше абстрактних іменників, ніж у літературній мові минулих століть. Можна навести й інший приклад. На основі лексичних елементів (повнозначних слів) розвиваються граматичні елементи – морфеми, службові слова; конкретні елементи, слова трансформуються в абстрактні елементи системи, об'єднуючись у типові моделі словотвору, частини мови; менш абстрактні граматичні категорії переходять у більш абстрактні та навіть формалізовані (рід в іменах, класи в дієсловах). Саме ця закономірність зумовила сучасне складне членування мовної системи на підсистеми лексики, словотвору, граматики та ін. Наведемо приклад, як на основі повнозначних слів постають афікси. У числівниках типу ***двадцять*** морфема ***-дцять*** є суфіксом, а за походженням це повнозначне слово – числівник ***десять*** у місцевому відмінку; аналогічно в ***тринадцять*** суфікс ***-надцять*** за походженням є числівником ***десять*** у місцевому відмінку з прийменником ***на***.

8. ***Властивою всім мовам світу є також закономірність відчленування елементів мовної структури*****.** Спочатку людство користувалося неділимими елементами мови: звуковий комплекс був і словом, і реченням. Поступово сформувалося протиставлення фонеми морфемі й слову, слова – реченню і т. п. Ще в XII ст. у давньоруській мові не було чіткого протиставлення складносурядних речень складнопідрядним. Споконвічно в праіндоєвропейській та інших мовах іменник та прикметник не розрінювалися. Протягом певного періоду було нерозчленоване ім'я, яке одночасно позначало і предмет, і ознаку. Це переконливо показав

О. О. Потебня. Сучасний поділ слів на імена і дієслова також неспоконвічний. Йому передував такий стан мови, коли не було імен та дієслів, а було дифузне слово, яке вживалося на позначення діяча і процесу. Диференціювалися звуки, значення, типи словотвору і т. д.

9. ***Закон аналогії, уподібнення одних структурних елементів іншим.*** Так, запозичені слова починають змінюватися за моделями мови, до якої потрапили; нові слова, словосполучення, речення створюються за вже наявними моделями і т. п. Чергування ***г, к, х*** // ***ж, ч, ш*** // ***з, ц, с*** у давньоруській мові, які повною мірою представлені в сучасній українській мові (***нога – ніжка – нозі, рука – ручка – руці, вухо – вушко – у вусі***), у російській мові порушені дією аналогії (***рука*** – ***ручка***, але ***руке*** замість ***руце***, де звук ***ц*** змінився на ***к*** за зразком більшості форм цього слова: ***рука***, ***руку***, ***рукою***). Відповідний процес відбувся в словах типу: ***нога*** – ***ножка***, але ***на ноге***; ***ухо*** – ***ушко***, але ***в ухе*** та под. За аналогією до наявних слів, з їхньою морфемною будовою утворюються форми нових слів. Відомі нам типи словотворення, зміна слів за відмінками, будова речень завдячують закону аналогії. Так, в історії російської мови внаслідок дії закону аналогії перебудувалася система відмінювання: замість давніх п’яти типів залишилось три; система часу з восьми давніх скоротилася до трьох нових. Але дія аналогії в кожному конкретному випадку потребує й конкретного тлумачення, знання тих структурних умов, сукупність яких дала змогу цьому закону діяти.

10. ***Закон економії.*** Цей закон мовознавці (Г. Курціус, І. О. Бодуен де Куртене, А. Мартіне та ін.) визнавали як безпосередню причину та джерело багатьох мовних змін. Таке тлумачення є певною мірою суб’єктивним та різноплановим. Те, що безпосередньо сприймається як принцип економії, виявляє протиріччя між мовцем та слухачем. Мовець прагне менше витрачати зусиль – слухач потребує ясної та чіткої думки; поет прагне до образної мови, емоційної та індивідуальної, а вчений висловлюється точно та доказово. Так у мові з’являються факти економні та неекономні, слова конкретні та абстрактні, складні та прості конструкції і т. ін. Принцип економії розуміють

ще як прагнення до мовної досконалості, як проблему прогресу в мові (за часів А. Шлейхера проблема прогресу в мові пов'язувалася з морфологічними типами мови, з аналітизмом та синтетизмом морфологічних форм). М. В. Крушевський протиставляв принципу економії **принцип універсальності** як прагнення до ідеалу, до спільної та окремої відповідності слів поняттям. Ці принципи не можна тлумачити як абсолютні, однакові для всіх мов. І. О. Бодуен де Куртене висловлював думки про зручність у мові, яка по-різному виявляється в мовному мисленні, артикуляційному та акустичному аспектах мовленнєвої діяльності. Наслідками дії цього закону у фонетиці можна вважати процеси асиміляції, дисиміляції, дієрези, протези, епентези, гаплології, сингармонізму, скорочення довжини слів у деяких мовах тощо.

***

Назвіть і охарактеризуйте основні закономірності розвитку мови. Наведіть приклади.

1.5. Історичні зміни в лексичній підсистемі

Лексика, тобто словниковий склад мови, змінюється набагато швидше, ніж інші рівні мовної системи. Зміни в житті суспільства не можуть, наприклад, зумовити зміни у фонологічній системі мови, але виникнення нових явищ у житті суспільства спричиняє появу нових слів, які відбивають ці явища.

Динамічний характер лексики виявляється, зокрема, у тому, що в мові виділяються активний і пасивний словник. В активний словник входять слова, які мовці вживають повсякденно. Їх значення добре зрозумілі всім носіям мови. Це , наприклад, такі слова, як ***вода, хліб, вікно, людина, білий, брати, дуже, завдяки*.** До пасивного словника відносять слова, які носії мови вживають лише зрідка через застарілість або, навпаки, новизну цих слів. Відповідно до цього пасивні слова поділяються на **застарілі слова** і **неологізми**.

Серед застарілих слів можна виділити два типи – **історизми** та **архаїзми**.

Історизми – це слова, які вийшли з активного вжитку тому, що зникли з активного вжитку самі предмети, що їх позначали ці слова. Зараз немає ***кріпаків***, ***чумаків***, люди не користуються ***мечами***, ***колчанами***. Непотрібними стали й відповідні слова. Але мовці знайомі з історизмами: історизми вживаються в художніх творах на історичну тему, в наукових розвідках. Історизми – це завжди іменники.

Архаїзми стають застарілими словами тому, що витіснені з мови іншими словами, які переймають їхні функції.

Порівняймо слова-синоніми:

ланити – щоки,

вия – шия,

перст – палець,

вікторія – перемога,

конфузія – поразка,

отверзати – відкривати,

вельми – дуже.

Архаїзми мають синоніми серед слів активного словника.

Неологізми – це слова, які мовці сприймають як нові; неологізми зберігають забарвлення новизни. Здебільшого неологізми виникають на позначення нових реалій життя: ***примісячитися, перебудова, інтернет*** та ін. Рідше неологізми виникають як нові назви старих реалій (слово ***зозуля*** було в українській мові неологізмом тоді, коли витісняло більш стару назву ***зигзиця***).

Є індивідуальні-авторські неологізми – **оказіоналізми** (лат. ***occasionalis*** «випадковий»), вони утворюються за наявними в мові продуктивними моделями. У О. С. Пушкіна зустрічаємо: ***огончарован***; у М. В. Гоголя – ***зеленокудрые***; у І. Ф. Драча – ***журбота***, ***засмута***; у В. С. Стуса – ***паверх***, ***паниз***; у Л. В. Костенко – ***орліший***. Деякі авторські неологізми входять до літературної мови, наприклад, ***байдужість***, ***мрія***, ***майбутнє***, ***нестяма*** М. П. Старицького.

Є такі джерела появи слів у мові:

1. Утворення слів за наявними продуктивними моделями (в українській і російській мовах такі слова становлять 90% лексики).

2. Запозичення (в українській і російській мовах такі слова становлять 10% усієї лексики).

3. Винахід слів (дуже рідко). Так, голландський фізик Я. Б. ван Гельмонт винайшов слово ***газ***. Цікаво, що джерелом утворення цього слова, як зазначає сам дослідник, були два слова: грецьке ***chaos*** «хаос» та німецьке ***Geist*** «дух». Ось подібні слова: ***гном, Кодак*** «фотоаппарат»***, робот*** та ін.

***

1. На які типи поділяють застарілі слова?

2. Назвіть основні джерела появи нових слів у мові.

1.6. Історичні зміни у фонологічній підсистемі

Розвиток ***фонетичної системи*** полягає в зміні фонемного складу деяких слів і морфем. Ці зміни підпорядковані дії особливих фонетичних законів. Це закони внутрішні. Причини їх не завжди є очевидними. Серед фонетичних законів виділяють дві групи: 1) закони функціонування мови в певний період часу; це живі фонетичні процеси, наприклад: асиміляція і дисиміляція приголосних в українській, російській та білоруській мовах, редукція ненаголошених голосних та акання в російській і білоруській мовах; 2) закони розвитку, або історичні закони; їхня дія відбувалася в минулі епохи; серед них можна назвати першу і другу палаталізації задньоязикових у праслов'янській мові, завдяки яким історично закріпилися певні чергування приголосних у сучасних слов'янських мовах. Наприклад, в українській мові наслідком першої палаталізації є чергування ***г, к, х // ж, ч, ш*** (***друг – дружба, рука – ручка, сухий –*** с***уша***), а другої палаталізації – ***г, к, х // з, ц, с*** (***нога – нозі***; ***рука – руці***, ***муха – мусі***). У праслов'янській мові був музикальний і нефіксований (на певному складі) наголос (як і зараз у китайській, японській, в'єтнамській), а в сучасних слов'янських мовах наголос здебільшого силовий.

Під час вивчення історії фонетичної системи мови вчені звертаються саме до історичних законів.

Відбувалися зміни в правилах дистрибуції фонем (у давньоруській мові були сполучення ***гы, кы, хы*** **(*гыбель, Кыев, хытрый*)**, у сучасній російській мові вживаються сполучення ***ги, ки, хи***). Спостерігалися й більш значні зміни: у наборі фонем і системі диференціальних ознак фонем. Так, у праслов'янській і давньоруській мовах, на думку деяких учених (В. В. Колесова, Л. Л. Касаткіна, Р. Ф. Касаткіної, Р. Крайчовича та ін.), приголосні фонеми в парах типу ***б – п*** протиставлялися не за ознакою дзвінкості / глухості, а за ознакою ненапруженості / напруженості. У праслов'янській мові були носові голосні фонеми; в усіх слов'янських мовах, крім польської, вони зникли, перейшовши в неносові голосні. В українській та російській мовах палаталізовані приголосні (***сіно, сено***) стали самостійними фонемами; у давньоруській мові вони були комбінаторними варіантами «твердих» фонем. Склади в праслов'янській мові були відкритими, що в історії деяких слов'янських мов перестало бути законом.

***

1. Назвіть приклади іторичних змін у фонологічній системі.

2. Охарактенизуйте історичні фонетичні закони.

1.7. Історичні зміни у морфологічній та синтаксичній підсистемах

Граматика є найбільш стійкою системою мови. Зміни в граматиці можуть стосуватися як усієї системи (наприклад, у романських мовах, де давня латинська система словозміни (відміна, дієвідміна) поступилися місцем аналітичним формам вираження через службові слова та порядок слів), так і відбиватися на певних граматичних категоріях та формах (так, в історії східнослов'янських мов протягом XIV – XVII ст.ст., під час перебудови системи дієслівного словозмінювання, з чотирьох слов'янських форм минулого часу (імперфекта, перфекта, аориста та плюсквамперфекта)

залишився один минулий час (перфект), де допоміжне дієслово втратилося, а зв'язка (старий дієприкметник з суфіксом ***-л-(-в-***)) переосмислилась як форма дієслова минулого часу, звідки в сучасній українській мові погодження цих форм у роді та числі, але не в особі (***гримів, гриміла, гриміло, гриміли***), що було притаманне індоєвропейському дієслову.

Зрідка граматична будова мови може змінюватися під впливом чужих мов. Наприклад: 1) перенесення з однієї мови в іншу невластивих їй граматичних категорій (наприклад, перенесення видових категорій дієслів з російської мови в мову комі, яка оформляє ці явища своїми граматичними засобами); 2) перенесення з однієї мови в іншу словотвірної моделі (запозичення афіксів), наприклад суфіксів ***-изм*** (***-ізм, -їзм***), ***-ист*** (***-іст, -їст***) в українську мову; при цьому в мову вкорінюються моделі слів на ***-изм*** (***-ізм, -їзм***), ***-ист*** (***-іст, -їст***) з певними граматичними значеннями, незалежними від значення кореня (***молодограматизм, молодограматист, бомбізм, бомбіст***); 3) запозичення словозмінних форм (майже як виняток).

У процесі граматичного розвитку мови можуть з'являтися й нові граматичні категорії, наприклад, дієприслівники в українській мові, які утворилися з дієприкметників (вони перестали узгоджуватися зі своїми визначальними). Через це в межах певних груп споріднених мов у процесі їхнього історичного розвитку можуть виникати суттєві відмінності, які пов'язані з утратою тих чи тих категорій та виникненням нових. Так, доля давньослов'янського відмінювання стала різною в сучасних слов'янських мовах. Наприклад, у сучасній українській мові, на відміну від російської, є клична форма; у болгарській відмінювання взагалі втратилося, але клична форма збереглася (укр. ***хлопець – хлопче,*** болг. ***ратай – ратаю***). У санскриті було сім відмінків, у старослов'янській – шість, у латинській – п'ять, у грецькій – чотири. Близькоспоріднені німецька та англійська мови внаслідок їхнього самостійного розвитку виформували різні системи відмінювання: у німецькій, яка набула деяких рис аналітизму (відмінювання відбувається насамперед за допомогою артикля), усе ж залишилося чотири відмінки, в

англійській артикль не відмінюється, а відмінювання іменників взагалі втратилося (за винятком випадків утворення від імен, які позначають живі істоти, архаїчних форм «Old English genetive» («давньоанглійський родовий») із ‘***s***: ***man’s hand*** – «рука людини» замість більш звичних: ***the hand of the man***).

Звичайно, у граматиці між неспорідненими мовами є ще більше відмінностей. Арабська мова має лише три відмінки, фіно-угорські ж – більше десяти (естонська 15).

Особливе місце в граматичних змінах посідають зміни за аналогією (див. вище). Цю закономірність за часів А. Шлейхера , коли думали, що мовні зміни відбувалися за законами природи, вважали «помилковою аналогією», порушенням законів і правил, але в кінці XIX ст. стало зрозумілим, що аналогія в мові – явище не тільки закономірне, а й законотворче, яке регулює та впорядковує ті явища в галузі граматичних парадигм, які були порушені дією фонетичних законів.

***

1. *Як змінюється граматична система мови під впливом інших мов? Наведіть приклади.*
2. *У результаті чого в мові можуть з’являтися нові граматичні категорії?*
3. *Наведіть приклади змін за аналогією.*

Тестові завдання до першого розділу

1. Принцип загального зв’язку явищ першим сформулював
   а) Й. Гердер;
   б) Ф. Шеллінг;
   в) Г. Гегель;
   г) Ф. Бопп.
2. Наслідування звуків мовленнєвим апаратом належить до
   а) теорії вигуків;
   б) соціальної теорії;
   в) теорії трудових викриків;
   г) теорії звуконаслідування.
3. У працях Л. Нуаре і К. Бюхера викладено
   а) соціальну теорію;
   б) теорію вигуків;
   в) теорію трудових викриків;
   г) теорію звуконаслідування.
4. Теорію вигуків підтримував
   а) Ж.-Ж. Руссо;
   б) Г. Гегель;
   в) Ф. Шеллінг;
   г) Й. Гердер.
5. Цокання можна розглядати як
   а) наслідок взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку мови;
   б) наслідок дії зовнішніх причин;
   в) наслідок дії внутрішніх причин;
   г) наслідок звуконаслідування.
6. Теорію двох періодів мовного розвитку висунув
   а) Ф. Бопп;
   б) Ж.-Ж. Руссо;

в) Г. Гегель;

г) Ф. Шеллінг.

7. Першим на недоліки теорії двох періодів указав

а) О. О. Потебня;

б) К. С. Аксаков;

в) Я. Грімм;

г) Ф. де Соссюр.

8. У мовах з’являються нові слова тому, що

а) носії однієї мови контактують з носіями іншої;

б) постійно відбувається оновлення лексики, нові назви змінюють старі;

в) вони потрібні для позначення нових реалій, для вираження нових понять науки, техніки, виробництва;

г) носії мови вигадують нові слова, які потім лінгвісти фіксують у словниках.

9. Дивергенція – це

а) поширення одного панівного діалекту на певній території;

б) зближення та злиття двох чи більше мов;

в) процес розпаду, розщеплення (первинної прамови при формуванні нових діалектів, мов, звуків, форм тощо);

г) відхилення від загальноприйнятих норм слововживання серед носіїв мов/діалектів, що межують.

10. Зближення та злиття двох чи більше мов – це

а) конвергенція;

б) інтерстрат;

в) суперстрат;

г) адстрат.

11. Субстрат – це

а) сліди зниклої мови прибулих;

б) наслідок впливу сусідньої мови;

в) сліди зниклої давньої місцевої мови;

г) взаємодія мов різних націй.

12. Інтерстрат – це

а) явище, яке відбувається всередині однієї мови;

б) явище, яке відбувається в процесі взаємодії мов різних націй;

в) явище часткового змішування лексики;

г) спільні елементи різних мов.

13. Лексика – це

а) семасіологічна характеристика слів;

б) сукупність лексичних значень слів;

в) семантичний зв’язок слів;

г) словниковий склад мови.

14. Найбільш змінюваною мовною підсистемою є

а) граматика;

б) лексика;

в) фонетика;

г) синтаксис.

15. Серед застарілих слів виділяють

а) історизми та архаїзми;

б) неологізми та оказіоналізми;

в) фразеологізми та афоризми;

г) синоніми й антоніми.

16. Індивідуально-авторські неологізми називають

а) лексемами;

б) оказіоналізмами;

в) архаїзмами;

г) історизмами.

17. Розвиток фонетичної системи полягає в

а) зміні норм вимови;

б) зміні звукових одиниць мови;

в) зміні співвідношення звуків і фонем;

г) зміні фонемного складу слів і морфем.

18. Граматика є

а) найбільш змінюваною підсистемою мови;

б) найбільш стійкою підсистемою мови;

в) найменш стійкою підсистемою мови;

г) підсистемою мови, яка часто змінюється під впливом чужих мов.

19. Панівним у дослідженнях мовознавців кінця XVIII – початку XIX ст. стає принцип

а) системності;

б) історизму;

в) причиновості;

г) загального зв’язку явищ.

2. СОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОСТІ ЛЮДЕЙ. СОЦІАЛЬНІ ТИПИ МОВ

2.1. Основні форми соціальних спільностей людей

Унаслідок виникнення та тривалого розвитку людської мови утворюються різноманітні мови та діалекти. Вивченням та описом діалектів займається спеціальна лінгвістична дисципліна – діалектологія.

Діалектологія дає лінгвісту матеріал для історії мови. Порівнюючи сучасний діалектний матеріал зі свідченнями давніх писемних пам'яток (літописами, грамотами, юридичними актами, чолобитними, документами побутового листування), дослідники можуть проникати в глиб століть; діалекти часто зберігають певні фонетичні, граматичні та лексичні особливості, які давно вже втрачені в літературній мові.

Основні форми спільностей людей – етнічна група, народність, нація. Підкреслимо, що немає чітких хронологічних рамок кожної з форм спільності людей, вони плавно переходять одна в іншу. Це стосується й мовних ознак: вони розпливчаті, рухливі. Таким чином, ми розглядаємо найбільш узагальнені ознаки, найбільш яскраві тенденції.

***

Назвіть основні форми соціальних спільностей людей.

2. 2. Племінні діалекти та утворення споріднених мов

Мовна історія розпочалася з диференціації племінних діалектів та утворення спільної мови племінної спілки. Такий стан та розвиток мови пояснюється низьким рівнем продуктивних сил, нечисленністю племен, низькою щільністю населення.

Спочатку плем'я об'єднувалося на основі кровної спорідненості та мови – племінної мови або діалекту. В умовах родового суспільства мова племені зазвичай слабо відмежована від мов інших (споріднених) племен. На основі племінної близькості може формуватися й мова племінних союзів, по відношенню до якої окремі споріднені племінні мови виявляються племінними діалектами.

Мовна роздробленість була станом людства в часи його виникнення, і такий стан виявляється у певних народів навіть у новий час. Після того як М. М. Міклухо-Маклай побував у 1871 році на північно-східному березі Нової Гвінеї, він написав: «Майже у кожному селі Берега Маклая існує своє наріччя. У селах, які відстають на чверть ходьби одне від одного, існує вже декілька різних слів для позначення один і тих самих предметів; жителі сіл, які знаходилися на незначній відстані одне від одного, говорять інколи на настільки різних наріччях, що майже не розуміють один одного».

Малочисельні за кількістю носіїв мови типові для народів, які знаходяться на примітивному ступені розвитку. Проте мови, що походять від спільного джерела, зберігають спільні корні та афікси, подібні фонетичні закономірності. Особливістю мовного розвитку людства є виникнення споріднених мов. Спільна ознака може бути доказом спільного походження. Спільність мови союзу споріднених племен підтримувалася її використанням на зібраннях рад племен, у дні спільних святкувань та в усній поезії.

Великі мовні об’єднання відповідають народам високого розвитку, що пов’язане з долею племінного ладу та утворенням держав.

***

1. Яким було становище мови в родовому суспільстві?

2. Що таке племінні мови?

2.3. Виникнення індоєвропейських мов

Важливим компонентом мовної історії Землі є виникнення та розповсюдження індоєвропейських мов. Цей процес почався у глибокій старовині. Зараз він проходить у вигляді поширення мов індоєвропейської сім’ї – англійської, іспанської, російської та інших.

У період палеоліту наші далекі пращури мешкали між Волгою і Дунаєм. Про це говорить, зокрема, той факт, що індоєвропейськими назвами є *Дон, Дунай, Балкани, Карпати, Чорне море*. Також це «терміни спорідненості»: *мати, син, дочка, брат, сестра*; назви дерев: *дуб, сосна, верба, береза*; назви,

пов’язані з природою: *гора, вода, місяць, болото*; деякі числівники: *два, три, чотири* та ін. Слова *зима* та *сніг також* є праіндоєвропейськими; у багатьох індоєвропейських мовах є спільні назви тварин (*вівця, бик, олень, заєць, їжак, вовк*), птахів (*гусак, орел, журавель*), комах (*муха, оса, бджола, воша, блоха*). Факт належності цих та інших груп слів до індоєвропейської лексики встановлюється за допомогою порівняльно-історичного методу. Виявляються спільні корні, які говорять про генетичну тотожність.

У першій половині кам’яного століття, до IV – III ст. до н. е., утворилося три зони індоєвропейських мов: 1) північна, 2) центральна, 3) південна.

Південну зону становили: етруська мова стародавньої Італії (вона була витіснена до початку нової ери латинською мовою), ликійська, лидійська, лувійська, хетська мова Малої Азії. Хетське клинописне письмо, яке відноситься до IV – III століть до н. е., відбилася в найдавніших писемних пам’ятках; хетське ієрогліфічне письмо відноситься до XIV – XIII століть до н. е.

Центральна зона зазнає більш значного поділу на гілки: з одного боку, відокремлюються італійська (романська) та германська гілки, а з іншого – ілірійсько-фракийська (її зараз представляє албанська мова), грецька та індоіранська, яка поділяється на іранську та індійську гілки індоєвропейських мов. Германська, романська та слов’янська (остання відокремилась з північної зони) гілки утворюють групи близькоспоріднених мов.

Північну зону становили піренейські мови (баскська, іберійська, урартська).

Існує три підгрупи слов’янських мов – західнослов’янська, південнослов’янська та східнослов’янська.

Праслов’янська мова склалася з близькоспоріднених діалектів, які були розташовані на південь від річки Прип’ять, між рікою Північний Буг та середньою течією Дніпра. На захід і на північ від слов’ян мешкали балтійці, на схід і північ – фінно-угорські племена, на південь – іранські.

Праслов'янська мова існувала багато століть: з другої половини I тисячоліття до н. е. до VI – VII ст. н. е.

У VI – VII ст. слов'янські племена розселилися на величезній території від Ільменя на півночі до Греції на півдні, від Оки на сході до Ельби на заході. Розселення слов'ян на Балканах спричинилося до утворення південнослов'янських мов (болгарської, македонської, сербської, словенської та ін.) та Балканського мовного союзу.

Це спричинилося до утворення різноманітних виявів праслов'янських звукових законів та правил словозміни, до появи нових слів і коренів, фонетичних та граматичних закономірностей. Пор., напр., російське *рука*, чеське, словенське *ruka*, болгарське *ръка*, польське *ręka*; російське *муж*, болгарське *мъж*, словенське *mož*, чеське *muž*, польське *mąž*.

Споріднені мови зберігають споконвічні спільні особливості. Спільні риси мовного союзу виникають унаслідок тривалого контакту мов. Балканський мовний союз охоплює індоєвропейські мови, які відносяться до різних гілок цієї сім'ї (албанська, болгарська, македонська, новогрецька, румунська мови тощо).

Граматичними особливостями Балканського мовного союзу є постпозитивний артикль, утворювання майбутнього часу за допомогою допоміжного дієслова *xomimu*, аналітизм відмінювання іменників.

Усі балканські мови, крім новогрецької, мають постпозитивний артикль, тобто такий артикль, який приєднується до кінця іменника (а не до початку, як, напр., в англійській, німецькій, французькій мові). Жодна романська або слов'янська мова, що не належить до Балканського мовного союзу, не має постпозитивного артикля. Приклади артиклей: албанське *shtëpi – shtëpi**a,** qiel – qiell**i**,* болгарське *жена – жена**та,** мъж – мъж**ът**,* македонське *жена – жена**та,** маж – маж**от**,* румунське *casă – cas**a,** cer – cer**ul.***

Форма майбутнього часу в балканських мовах утворюється аналітично, за допомогою допоміжного дієслова або частки зі значенням наміру або бажання. Уперше ця форма утворилась у I ст. н. е. у грецькій мові. Тією або

іншою мірою ця особливість притаманна всім балканським мовам. У деяких мовах допоміжне дієслово зберігає парадигму відмінювання (рум. *voi, vei, va, vom, veţi, vor*, серб. *ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете, ће*), але в інших мовах вона втрачена, а роль універсального маркера майбутнього часу виконує форма третьої особи однини.

Не тільки історія індоєвропейських мов, а й історія інших сімей мов показує, що утворення споріднених мов проходило поетапно та тісно пов'язане з історією народів – носіїв цих мов. Виникнення племінних діалектів і на їх основі споріднених сімей та груп мов – важливий факт в історії людства.

***

1. Як утворилися індоєвропейська мовна сім'я?

2. Назвіть граматичні особливості мов Балканського мовного союзу.

2.4. Утворення мов народностей

Утворення народностей, а потім і націй – важливий етап у розвитку форм існування мов. У Європі цей процес почався з IX – X ст. і продовжується й зараз.

Народності, їхні мови (діалекти) виникають на руїнах рабовласницьких імперій та ранньофеодальних держав. Люди об'єднуються не тільки у зв'язку з родинними зв'язками, а також через проживання на одній території. Прикладами народностей рабовласницького суспільства є давньоєгипетська та давньоелліньска.

Головною характерною рисою держави є громадська влада, відокремлена від народу. Вирішальне значення мало в той час постійне проживання. Але завоювання також відігравали велику роль.

Одноманітними за своїм складом були афінська і римська держави. Але якщо взяти до уваги їх завоювання, треба відмітити, що держава об'єднувала велику кількість народів та мов.

Цікавим прикладом об'єднання споріднених діалектів є древньогрецьке койне. Койне́ (від грец. *κοινὴ διάλεκτος* – «спільна мова») – діалект грецької

мови періоду приблизно від 300 р. до н. е. до 300 р. н. е. Цим діалектом написано майже всі твори Нового Заповіту; ним вели проповідницьку діяльність із розповсюдження Євангелія у країнах Середземноморського басейну апостол Павло та інші християнські проповідники. Однією з найвідоміших пам'яток письма койне є *Розетський камінь*.

Спочатку термін *койне* використовувався в лінгвістиці лише стосовно спільногрецької мови, яка склалася в елліністичний період (IV – III ст. до н. е.) на іонійсько-аттичній діалектичній основі і виконувала функції спільної мови ділової, наукової й художньої літератури Греції до II – III ст., хоча вже на початку нової ери виникає рух *аттикистів* (Лукіан) проти панування койне, за відродження норм старої аттичної літератури. Еліністичне койне, що заступило давні грецькі діалекти, стало історичною основою для сучасних грецьких діалектів, утворених після розпаду койне.

Сучасна соціолінгвістика трактує койне у ширшому сенсі – як будь-який засіб спілкування (головним чином усного), що забезпечує постійну комунікативну зв'язаність певного регіону.

Вирізняють *міські койне* і *койне ареалу* (країни). Роль койне може виконувати наддіалектна форма певної мови, розвинута на базі одного або кількох її діалектів, а також одна з мов, якими розмовляють у цьому ареалі, що має наддіалектну форму. Усні койне посідають проміжне становище між лінгва-франка та загальнонаціональною літературною мовою. Койне (особливо міське) є важливою передумовою формування літературної мови. Іноді койне розглядають поруч з піджинами, однак процес формування койне є суттєво відмінним: піджинізація передбачає істотну структурну модифікацію мови-джерела, натомість койне здебільшого розвивається у бік збереження і збагачення мови або діалекту, що перетворюються на койне. Піджин формується в умовах контакту і взаємного впливу різних мов, а койне найчастіше (хоча й не завжди) утворюється на базі діалектів однієї мови або близькоспоріднених мов. У деяких випадках піджин може набути функцій койне з наступним розвитком у бік креольської мови.

Крім усних, можливі також письмові форми койне – наприклад, латинська мова у ролі *науково-письмового койне* у середньовічній Європі.

У Давньому Римі переважала латинська мова. Появу латини відносять до середини II тисячоліття до н. е.; вона належить до італійських мов індоєвропейської мовної сім'ї. У процесі історичного розвитку давньої Італії латинська мова витіснила інші італійські мови і згодом стала панівною в західному Середземномор'ї. На початку I тис. до н. е. латиною розмовляло населення невеликого регіону Лацій (лат. *Latium*) на заході середньої частини Апеннинського півострова, у нижній течії Тибра. Плем'я, що мешкало у Лації, називалося латинами (лат. *Latini*), його мова – латинською. Центром цього регіону стало місто Рим, за ім'ям якого італійські племена, що об'єдналися навколо нього, стали називати себе римлянами.

Виділяють кілька етапів розвитку латинської мови: архаїчна латина, класична латина, постклассична латина, пізня латина.

Особливістю латинської мови є те, що порядок слів у реченні не має великого значення; передача інформації йде через систему афіксів, що приєднуютсья до кореня слова. Латинська абетка базується на етруській абетці, яка, у свою чергу, походить від грецької. Хоча пам'ятки латинської літератури, що збереглися, майже повністю написані класичною латиною (штучною і стилізованою літературною мовою) побутовою мовою Римської імперії була народна латина, яка істотно відрізнялася від класичної латини граматикою, словниковим складом і навіть вимовою.

Разом з церковнослов'янською латинська мова є однією з «ментвих» мов. Статус мертвої мови зумовлений тим, що люди, для яких вона є рідною, не народжуються вже принаймні півтори тисячі років. Латинська мова є однією з найдавніших писемних індоєвропейських мов і належить до так званих літературно-історичних мов.

У результаті військових, політичних та економічних успіхів Стародавнього Риму латинська мова поширилася по всій Італії, а

починаючи з II ст. до н. е., вийшла за її межі. У I ст. н. е. Рим став метрополією наймогутнішої держави стародавнього світу – Римської імперії; до її складу входили сучасні Франція, Іспанія, Португалія, Швейцарія, деякі частини Німеччини, Англії, Хорватії, Болгарії, Росії, Румунії, Угорщии, Чехії, Греції, Словаччини, Туреччини, України, Лівану, Сирії, Лівії, Тунісу тощо.

У свою чергу латина постійно відчувала на собі вплив давньогрецької мови, особливо після підкорення Греції Римом у 146 р. до н. е.

Через римських солдатів і торговців латинська мова в її розмовній формі поширювалася серед місцевого населення і стала одним з найефективніших засобів романізації завойованих територій. При цьому найактивніше романізуються найближчі сусіди римлян – кельтські племена, що проживали в Галлії (території сучасної Франції).

Розмовний різновид латинської мови, так звана народна (вульгарна) латина, впливаючи на місцеві діалекти, дала початок групі романських мов, до якої належать сучасна італійська, іспанська, португальська, французька, та деякі інші.

Значення латинської мови для формування нових західноєвропейських мов зберіглося й після падіння Західної Римської імперії (476 р. н. е.). Після падіння Риму латина залишилися мовою церкви, юриспруденції, науки, літератури, дипломатії. Включно до XVIII століття латина була мовою науки.

В епоху феодалізму виникають французька, польська, литовська та інші народності, які говорять індоєвропейськими мовами.

Як приклад розглянемо англійську мову.

Англійська мова є західногерманською мовою, що з'явилася на основі англо-фризьких говорів, які принесли в Британію у V – VII ст. н. е. германські завойовники та поселенці сучасної Західної Німеччини, Західної Даній та Нідерландів.

Англійська мова має корені в мовах германських народів Північної Європи. У часи Римської імперії більшість германських поселень (Німеччина)

залишилася в складі імперії. Деякі германці служили у римській армії. Війська германських племен, таких, як тунгри, батави і фризи, служили у Британії під римським керівництвом. Германські поселення розширилися в період Великого переселення народів Західної Римської імперії. Мови, якими розмовляли германські народи, що з самого початку поселилися у Великобританії, входили у склад північно-германської гілки германської мовної сім'ї. Вони складалися з діалектів інгвеонської спілки мов, якими розмовляли народи північної Данії, північно-західної Німеччини та Нідерландів.

Упродовж століть після завоювання Англії норманські королі та високопоставлені вельможі Англії та інших країн Британських островів розмовляли англо-нормандською мовою. Купці та дрібні дворяни часто були двомовними людьми та розмовляли англо-нормандською та англійською мовами, при цьому англійська мова залишалася мовою простолюдинів.

До XIV століття англо-нормандська, а потім французька мова були мовами судочинства та урядових установ. Навіть після зниження статусу стандартна французька мова зберегла статус офіційної, або престижної, мови. Близько 10 000 французьких слів з того часу увійшли до англійської мови. Це, зокрема, терміни, пов'язані з державою, церквою, законами, військові терміни, назви страв. Великий вплив на англійську мову в той час мала давньоскандинавська мова. Деякі вчені висували гіпотези, згідно з якими середньоанглійська мова була креольською мовою, виробленою в результаті мовних контактів.

У XV столітті англійська мова зазнала великих змін у фонетиці, проте правопис літературної мови залишився практично незмінним. Сучасна англійська фонетика багато в чому є результатом великого зсуву голосних, який проходив в основному в XV столітті. На літературну мову здійснило вплив розповсюдження стандартизованого лондонського діалекту в органах влади та управління; відбулася стандартизація друкованої продукції. Як наслідок мова придбала такі терміни, як *accent* та *dialec*t. У часи Вільяма

Шекспіра (середина XVI – початок XVII століття) англійська мова стає схожою на сучасну англійську мову. Цей варіант мови отримав назву ранньоанглійської мови. У 1604 році було видано перший англійський словник під назвою *Table Alphabeticall*.

Підвищення рівня грамотності населення, поїздки та подорожі, сприяли прийняттю багатьох іноземних слів, особливо запозичених з латинської або грецької мови часів епохи Відродження. У XVII столітті латинські слова часто використовувалися з їх оригінальною вимовою. У цей період англійська мова запозичила багато слів з італійської, німецької мова та ідиш. Незважаючи на неприязнь та опір, в цей період почалась американізація мови.

У середньовіччі помісно-територіальні діалекти складаються з різних підплемінних говорів. Ці діалекти-говори були розмовною мовою, особливою для кожної області, але спільною для всіх класів населення. Діалектний розподіл населення не збігається з попереднім племінним розподілом. Населення областей, князівств або феодалів складалося з нащадків племен. Але зазвичай або плем'я розповсюджувалось по території двох чи більше князівств, або кілька племен об'єднувалися.

Доля місцевих діалектів, які з'явились у феодальний або ранньокапіталістичний період, була різною. З одного боку, видозмінюючись, вони зберігалися як діалекти конкретної мови. В основі італійської мови лежить флорентійський діалект, в основі татарської – казанський діалект і т. д. З іншого боку, місцеві діалекти, обслуговуючи народні маси, склали основу різних мов.

Проте, поряд з діалектами, для державних потреб була потрібна наддіалектна мова. Як літературна в середньовічну епоху використовувалася певна «мертва», закріплена писемністю мова. У країнах сходу такою мовою стала арабська. У західноєвропейських державах такою мовою стала латина. У слов'ян таку роль виконувала старослов'янська (давньоцерковнослов'янська) мова.

Таким чином утворювалися мови народностей. Це дуже складний та довгий процес, який продовжується донині. Утворення мов народностей, а потім і націй – важливий етап у розвитку сучасного суспільства.

***

1. Що було характерним для мови в рабовласницькому суспільстві? У феодальному?

2. Назвіть особливості мов народностей.

2.5. Виникнення націй і національних мов

Нація – це історично сформована стійка спільність людей. Ознаками стійкості цієї спільності є єдність території, економіки та мови. На цьому ґрунті виробляється «національний характер». Нація – якісно нове явище в історії людства.

Хоча попередній розвиток феодалізму готує ґрунт для нації, нація виникає в епоху індустріального суспільства. Відмінність міста і села, бурхливе зростання ремісничого, торгового населення, зміна виробничих відносин, поява нових класів – буржуазії та пролетаріату, – усе це, як і нація, закріплюється при зміні формацій, з утвердженням капіталізму.

При феодалізмі головну роль відігравали маєтки, замки, монастирі. При капіталізмі на перший план виходять міста зі змішаним населенням, яке об'єднувало різні класи, представників різноманітних професій. При феодалізмі економічне життя тяжіло до натурального господарства. При капіталізмі широко розвивається торгівля, не тільки внутрішня, а й зовнішня, а з придбанням колоній і освоєнням міжнародних сполучень – світова.

У різних народів процес складання націй та національних мов протікав у різні століття, у різному темпі і з різними результатами. Розвиток капіталізму і виникнення націй почалися в Європі у народів, які говорять індоєвропейськими мовами. У західній Європі цей процес збігся з утворенням централізованих національних держав – Англії, Франції, Італії. На сході Європи утворення крупних централізованих держав, необхідних для оборони

держави від вторгнення, відбувалося раніше, ніж утворення націй, які почали формуватися пізніше у складі багатонаціональних держав. Перетворення основних народностей у нації в Азії, Північній та Південній Америці, Африці відбувається тільки з кінця XIX ст.

Загальна закономірність в утворенні та розвитку мови народності та нації знаходить вихід у спільних особливостях їх складання. Як і утворення мов народності, утворення національних мов проходило трьома шляхами: шляхом розвитку вже готового матеріалу, шляхом концентрації діалектів і шляхом схрещення діалектів та мов.

Наприклад, щодо англійської народності та американської нації відмічається етнічне схрещення. Виникнення американської нації не означало виникнення нової мови: мовою нової нації стала англійська.

У період національної мови економічне згуртування територій веде до розповсюдження спільної мови та природного стирання діалектних відмінностей.

Національна мова припускає обов'язкову наявність літературно-письмової форми, зближеної із загальнонародно-розмовною мовою.

Усна спільна мова виробляється не відразу і довгий час зберігає діалектні відмінності. Тому втіленням та дійсною реальністю національної мови є її літературно-писемна форма. При цьому важливо враховувати, що для національної мови необхідна не проста наявність писемного мовлення, а й широке розповсюдження, багатофункціональність літературної мови.

З вищесказаного зрозуміло, що нації виникають при капіталізмі, коли відбувається економічне згуртування територій, виникає внутрішній ринок. Нова національна культура, яка потребує єдності та повного взаєморозуміння всіх членів нового суспільства, не може зберігати мовну практику середньовіччя з його двомовністю, роздробленими помісними діалектами та «мертвою» літературною мовою. На відміну від мовної роздробленості феодального періоду, вимагається єдність мови всієї нації, і ця спільна мова не

може бути «мертвою», вона повинна бути здатною до гнучкого та швидкого розвитку.

***

1. У чому полягає специфіка становища мови в індустріальному суспільстві?

2. Як пов'язані капіталізм і національні мови?

2.6. Розвиток соціальних діалектів

Розвиток капіталістичних відносин, посилення ролі міст та інших культурних центрів та залучення до загальнодержавного життя околиць сприяє розповсюдженню літературної мови та відтискуванню діалектів. При капіталізмі відмінності між літературною мовою та діалектами стає все більш значущими. Міські низи та різні декласовані верстви населення утворюють особливі групові «соціальні діалекти».

Соціальні діалекти є різновидом мови, що вживається як засіб спілкування між людьми, пов`язаними тісною соціальною або професійною спільністю. Це мова певної соціальної групи. Більшість дослідників виділяють такі різновиди соціальних діалектів, як арго, жаргон і сленг. Функціональне призначення арго, жаргону, сленгу – бути засобом невимушеного, неофіційного спілкування людей.

Лексика декласованих елементів у середині XIX ст. називалась умовною мовою злочинців, байковою мовою, музикою. Наприкінці XIX ст. арго міських злочинних груп одержало назву *блатна музика*.

У XIX ст. у Франції арго було поширене серед злодіїв та інших декласованих елементів, представників бродячих промислів (торговців-коробейників, сезонних сільськогосподарських робітників та ін.), ремісників різних професій. У цей період під натиском крупної капіталістичної промисловості і торгівлі декласовані перестають бути професійно організованою корпорацією, професійні арго знаходяться в стадії відмирання

і виродження; на кінець XIX ст. арготизми широко проникають у розмовну мову всіх шарів західноєвропейського суспільства.

У роки першої світової війни в багатьох індоєвропейських мовах (французькій, італійській, португальській, німецькій та ін.) з'являються фронтові арго.

В Іспанії арго використовують злочинці, а також особи, які застосовують у мові ненормативні вирази; вони повні дотепності, кмітливості й різноманітності, є продуктом народної творчості.

У Німеччині в другій половині XIX ст. ще зберігалось арго бродячих ремісників і торговців: таємна мова (Kundensprache) підмайстрів-мандрівників (Handwerksburschen), арго бродячих торговців (Krämersprachen). У цілій низці елементів ці арго збігалися зі злодійською мовою (Rotwelsch). Залишалася ще й особлива соціальна група – німецьке студентство, що мало своє арго.

В Англії в XIX ст. серед бродяг, жебраків, бідних, злодіїв, грабіжників тощо був поширений кент (аналог «таємних» арго).

У США до громадянської війни (1861 – 1865) існувало кримінальне арго, яке успадковувало британське. З 1870 р. почало превалювати специфічне американське кримінальне арго. На початку XX ст. кримінальне арго поширюється. Своє арго є й у циркачів, роз'їзних естрадних артистів та коміків, людей театру. Американське арго носить суто національний характер, на відміну від багатьох європейських.

У Росії арго з давніх-давен розвивалися на базі рухливого, бродячого елемента населення, з одного боку, ремісників і торговців, з іншого – бідних різних видів і професій. Бідні – це у той же час бродячі співаки, музиканти, прочани «до святих місць», збирачі на храм. Найбільш відомі серед бродячих торговців офені Володимирської губернії. Арго торговців, ремісників і бідних зникли ще наприкінці XIX ст., поступившись своїм місцем новому поколінню арго.

На всій території Білорусії в XVIII – XIX ст. були поширені умовні (умовно-професійні) мови. Їх носіями були в основному представники двох

великих соціальних груп: а) бродячі торговці і ремісники (шаповали, шорники, шевці, кравці тощо), а також збирачі пожертвувань на церкву (католицьку та православну) і б) жебраки, зокрема й бродячі бідні співаки.

Соціолекти української мови XIX ст. охоплюють школярські, бурсацько-семінарські арго, арго лірників, ремісників, лаборів, жебраків. Водночас, на думку Л. О. Ставицької, щодо бурсацької субмови точнішим є термін *жаргон*. Друга половина XIX ст. в Україні відмічена зростанням кримінального жаргону. Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. поширюється арго міської вулиці. Потім з міської вулиці арго прийшло до школи, фабрики, в'язниці, війська, на підміську і сільську вулицю.

Жаргони завжди посідали значне місце серед соціальних діалектів. Уже в 40-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст. існувало багато різних жаргонів. У XIX ст. в Німеччині превалює молодіжний жаргон, носіями якого була винятково учнівська молодь. До 1850 р. мова німецької учнівської молоді називалася буршеською. Це корпоративна мова молоді чоловічої статі, яка навчалася в німецьких університетах.

На початку XX ст. звертає на себе увагу базельська студентська мова (мова студентів Базельського університету), яка увібрала в себе все різноманіття німецького жаргону молодих людей з інших університетів, усе, що було накопичено за попередні століття.

На початку XX ст. студентський жаргон виходить за межі університетів, коло його носіїв розширюється. «Своєю» мовою вже користуються гімназисти, школярі, учні реальних училищ та ін., вона проникає в розмовне мовлення. По суті, це вже єдиний молодіжний жаргон, що впливає й на мову інших шарів населення, особливо в маленьких університетських містах.

У США в другій половині XIX ст. побутують професійно-корпоративні жаргони: університетський, гравців в азартні ігри (gamblers), більярдистів (billiard-players), брокерів (brokers) і боксерів (pugilists).

У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. в Росії поширюються жаргони шахраїв, злодіїв, представників різних професій (кравців, перукарів,

крючників, відходництва, книжкової торгівлі та ін.), робітників фабрик і заводів, селянський, солдатський, молодіжний, бурсацький, кадетський, гімназичний, інститутський, училищний, студентський, шкільний та ін. Жаргонним утворенням є так звані класові мови – дворянська, купецька та ін. П. Фабричний відмічає, що на початку ХХ ст. в Росії кожна суспільна група людей мала свою особливу «мову», в якій була маса особливих слів і виразів, зрозумілих і добре відомих тільки носіям цієї «мови». Носіями жаргону є найчастіше молоді люди.

Після революційних подій 1917 р. молодіжний жаргон бурхливо розвивається; з'являється «нова пролетарська мова». У 20-і рр. – на початку 30-х рр. ХХ ст. поширюється мова бездоглядних дітей. Вона близька мові злодіїв і має багато спільного з дитячими таємними мовами.

В Україні на кінець XVIII ст. – впродовж XIX ст. побутує бурсацько-семінарський жаргон [13, с. 26, 114, 140 – 141]. У XIX ст. – на початку XX ст. засвідчено кримінальний, професійний жаргони. Л. О. Ставицька виділяє дві мовні стихії побутування кримінального жаргону в Україні: 1) західноукраїнський кримінальний жаргон, тісно пов'язаний з польським, чеським та німецько-ідиш; 2) кримінальний жаргон Центральної та Східної України, пов'язаний з відповідним жаргоном російських міст, Сибіру. К. В. Широцький (1904–1906), крім бурсацько-семінарського, фіксує такі жаргони: морський, друкарський, шахтарський, копачів скарбів, ковалів, тюремний тощо.

Сленг існував в Англії уже в XIV ст., але це мовне явище було відоме під іншими найменуваннями, і найчастіше як cant. Первісно сленг використовувався в середовищі злочинного світу, проте на кінець XVIII ст. поширився за його межами. Сленг – англійський термін. Терміном *сленг* первісно називався жаргон британських злочинців. У 1802 році термін *сленг* став використовуватися і для позначення професійних жаргонів, а в 1818 році також і для розмовної мови, що знаходиться поза межами літературної мови, складається з неологізмів і слів, які використовуються в спеціальному

значенні. З другої половини XIX ст., за спостереженнями Е. Партріджа, термін *slang* став загальноприйнятим позначенням для «незаконної» розмовної мови.

У XIX ст. – на початку XX ст. сленг застосовувався переважно на англомовному ґрунті, у першій половині XX ст. починає поширюватися і в інших індоєвропейських мовах. Особливою популярністю він користується у молоді. Термін *сленг* використовується в багатьох мовах. Так Менкен наводить приклади використання цього терміна в німецькій, французькій та шведській мовах. У слов'янські мови термін *сленг* перейшов з англійської. В англійській мові термін *slang* еволюціонував і змінювався протягом усього часу свого існування.

Дж. К. Хоттен (1859) виділив сленг парламентський, військовий, університетський, релігійний, юридичний, літературний, театральний, науковий, громадянський, крамарів, робочих, п'яниць, лайливий та ін.

Е. Партрідж (1933) виділив сленг кокні, видавців і друкарів, журналістів, літературних критиків, юристів, торговців, робітників, а також медичний, комерційний, рекламний, мистецький, театральний, парламентський і політичний, релігійний, спортивний та ігровий, шкільний та студентський та ін.

У 50-і рр. XX ст. – на початку XXI ст. мовне існування англійця навряд чи можливе без сленгу. Сленг використовується при спілкуванні в спілці, підгрупі, школі, університеті тощо. Особливо він поширений серед студентів. У США сленг складає біля десяти відсотків слів усього вокабулярія середнього американця. І належить до найбільш уживаної його частини.

При утворенні нації усна спільна мова «виробляється» не відразу і довгий час зберігає діалектні відмінності. Соціальні діалекти є засобом невимушеного, неофіційного спілкування людей певної соціальної групи. Вони відіграли велику роль у становленні національних мов.

***

1. Назвіть лінгвістичну дисципліну, яка займається вивченням та описом діалектів.

2. Що таке соціальні діалекти?

3. Назвіть основні особливості арго. Наведіть приклади арго (на матеріалі різних мов)

4. Розкрийте специфіку жаргонів. Що Вам відомо з історії жаргонів у країнах Європи?

5. Що таке сленг? Наведіть приклади сленгу.

Тестові завдання до другого розділу

1. Діалектологія дає лінгвісту:

а) матеріал для історії мови;

б) матеріал для мовного розвитку людства;

в) матеріал для поширення мови;

г) матеріал для зближення мов.

2. До основних форм спільностей людей не відноситься

а) етнічна група;

б) нація;

в) народність;

г) декласовані елементи.

3. До зон індоєвропейських мов у першій половині кам’яної доби не входила

а) північна зона;

б) південна зона;

в) центральна зона;

г) східна зона.

4. Англійська, іспанська, російська мова відносяться до

а) мов індоєвропейської сім’ї;

б) мов кавказької сім’ї;

в) мов урало-алтайської сім’ї;

г) мов сино-тибетської сім’ї.

5. Постпозитивний артикль характерний для

а) Мезоамериканського мовного союзу;

б) Балканського мовного союзу;

в) Поліського мовного союзу;

г) Східно-азіатського мовного союзу.

6. Уперше форма майбутнього часу за допомогою допоміжного дієслова або частки зі значенням наміру або бажання виникла

а) у грецькій мові;

б) у латинській мові;

в) у старослов’янській мові;

г) у галльській мові.

7. Койне є

а) діалектом грецької мови;

б) діалектом англійської мови;

в) діалектом латинської мови;

г) діалектом французької мови.

8. Англійська мова виникла на основі

а) галльської мови;

б) англо-фризьких говорів;

в) латинської мови;

г) німецької мови.

9. У слов’ян роль наддіалектної мови починаючи з IX ст. виконувала

а) праслов’янська мова;

б) балто-слов’янська мова;

в) латинська мова;

г) старослов’янська мова.

10. Соціальні діалекти вживаються як

а) засіб спілкування між людьми, пов’язаними тісною соціальною або професійною діяльністю;

б) засіб спілкування молоді;

в) засіб спілкування всередині нації;

г) засіб офіційного спілкування.

11. Соціальні діалекти є

а) засобом невимушеного, неофіційного спілкування;

б) засобом офіційного спілкування;

в) засобом ділового спілкування;

г) засобом спілкування мас-медіа.

12. Блатна музика – це

а) професійний жаргон;

б) арго злочинних груп;

в) молодіжний сленг;

г) військовий жаргон.

13. На кінець XIX ст. арготизми

а) широко проникають у розмовну мову всіх шарів західноєвропейського суспільства;

б) були поширені серед злодіїв та декласованих елементів;

в) використовувалися представниками бродячих промислів;

г) уживалися учнівською молоддю.

14. На думку Л. О. Ставицької, для бурсацьких субмов точнішим є термін

а) кент;

б) жаргон;

в) сленг;

г) арго.

15. Rotwelsch – це

а) арго німецького студентства;

б) злодійська мова Німеччини;

в) арго бродячих торговців;

г) таємна мова підмайстрів-мандрівників.

16. В Німеччині у XIX ст. превалював

а) молодіжний жаргон;

б) професійний арго;

в) злодійський жаргон;

г) кент.

17. Буршеська мова – це

а) мова німецької учнівської молоді;

б) мова ремісників і торговців;

в) мова бідняків;

г) мова бродячих музикантів.

18. Сленг є

а) англійським терміном;

б) німецьким терміном;

в) французьким терміном;

г) українським терміном.

19. Кент був поширений в

а) Англії;

б) Франції;

в) Німеччині;

г) Україні.

Бібліографічний список

Основна література

1. Бодуэн де Куртенэ И. А. Об одной из сторон постепенного очеловечения языка в процессе развития от обезьяны к человеку в области произношения в связи с антропологией. *Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию.* Москва : Изд-во АН СССР, 1963. Т. 2. С. 120.

2. Глущенко В. А., Ледняк Ю. В., Овчаренко В. М., Рябініна І. М., Тищенко К. А. Мова як система : навчальний посібник. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2018. 180 с.

3. Глущенко В. А., Овчаренко В. М. Закономірності розвитку мови : навчальний посібник. Донецьк : Лебідь, 2002. 36 с.

4. Глущенко В. А., Овчаренко В. Н. Развитие языка : учебное пособие для студентов филологических факультетов. Славянск, 2005. 32 с.

5. Головин Б. Н. Введение в языкознание : учебное пособие для студентов филологических спец. педвузов. Москва : Высшая школа, 1983. 231 с.

6. Дорошенко С. І. Вступ до мовознавства. Київ : Вища школа, 1974. 296 с.

7. Иванова Л. П. Общее языкознание : курс лекций. Киев : Освита Украины, 2010. 432 с.

8. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства. Одеса : Вища школа, 1983. 188 с.

9. Кодухов В. И. Общее языкознание. Москва : Высшая школа, 1974. 304 с.

10. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : Академія, 2001. 368 с.

11. Реформатский А. А. Введение в языковедение. Москва : Аспент Пресс, 1996. 275 с.

12. Рябініна І. М. Джерела дослідження історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Слов'янськ : Видавець Маторін Б. І., 2011. 174 с.

13. Серебренников Б. А. Проблема взаимоотношений общей методологии, лингвистической науки и частных методов лингвистического исследования. *Общее языкознание. Методы лингвистических исследований.* Москва : Наука, 1973. С. 257–313.

14. Ставицька Л. О. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. Київ : Критика, 2005. 464 с.

15. Ставицька Л. О. Короткий словник жаргонної лексики української мови. Київ : Критика, 2003. 336 с.

16. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания : учебное пособие. Москва : Просвещение, 1975. 271 с.

Рекомендована література

1. Береговская Э. М. Социальные диалекты и язык современной французской прозы. Смоленск : СГПИ, 1975. 120 с.

2. Горбач О. Арго українських школярів і студентів. *Наукові Записки Українського Вільного Університету.* Мюнхен, 1964–1966. № 8. С. 3–55.

3. Грачев М. А. Словарь дореволюционного арго. Нижний Новгород : ЖЕКО, 1991. 128 с.

4. Жирмунский В. М. Национальный язык и социальные диалекты. Ленинград : Художественная литература, 1936. 300 с.

5. Йордан Й. Романское языкознание. Москва : Прогресс, 1971. 620 с.

6. Крысин Л. П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. Москва : Наука, 1989. 188 с.

7. Лукашанец Е. Г. О теоретических предпосылках к созданию типологии социальных диалектов. *Язык и социум (5 – 6 дек. 1996)* : сборник научных статей. Минск, 1998. Ч. 1. С. 52–53.

8. Миклухо-Маклай Н. Н. Путешествия. М.; Л., 1940. Т. I. С. 243.

9. Модзолевский Л. Быт студентов в Германии. Санкт-Петербург : Типография В. Безобразова, 1865. 166 с.

10. Постовалова В. И. Историческая фонология и её основания: Опыт логико-методологического анализа. Москва : Наука, 1978. 203 с.

11. Россихина М. Ю. Немецкий молодежный жаргон XIX и XXI веков: семантические и словообразовательные параллели. *Вестник Брянского государственного университета.* 2014. Вып. № 2. С. 375–379.

12. Рябичкина Г. В. Английская субстандартная лексикография (середина XVI в. – середина XIX в.) : монография. Астрахань : Издательский дом Астраханский университет, 2009. 274 с.

13. Стратен В. В. Об арго и арготизмах. *Рус. яз. в сов. шк.* 1929. № 5. С. 39–53.

14. Туманян Э. Г. Язык как система социолингвистических систем. Синхронно-диахроническое исследование. Москва : Наука, 1985. 247 с.

15. Фабричный П. Язык каторги. *Каторга и ссылка: историко-революционный вестник.* Москва : Изд-во Всесоюзн. об-ва полит. каторжан и ссыльно-переселенцев, 1923. № 6. С. 177–188.

16. Широцький К. В. Словарець бурсацького говору. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія*. Харків, 1998. Т. 6. С. 181–206.

17. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Т. 21. 650 с.

18. Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека. Т. 20, 600 с.

19. Якушин Б. В. Гипотезы о происхождении языка. Москва, 1984. 440 с.

20. Besses L. Diccionario de argot español. Barselona : Manuel Soler, 1905. 273 p.

21. David B. Jugendsprache zwischen Tradition und Fortschritt. Ein aktuelles Phänomen im historischen Vergleich. Alsbach : Leuchtturm, 1987. 448 s.

22. Hall B. H. A Collection of College Words and Customs. Cambridge, MA : John Bartlett, 1851.

23. Kluge F. Deutsche Studentensprache. Straßburg : Vergal Karl J. Trübner, 1895. X, 136 s.

24. Matsell G. Vocabulum, or, the Rogue's Lexicon. Complied from the most Authentic Sources. New York : George W Matsell & Co, 1859.

25. Saluzzo Th. S. Die deutsche Burschensprache. Breslau, 1862. 42 s.

26. Jespersen O. Mankind, Nation and Individual from a Linguistic Point of View. Bloomington : Indiana University Press, 1964. 198 p.

27. Steinthal H. Der Ursprung der Sprache. Berlin, Ferd : Dümmlers Verlagsbuchhandlung, 1877. 374 S.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА……...3

1. ПОХОДЖЕННЯ МОВИ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ ЇЇ РОЗВИТКУ……4

1.1. Виникнення ідеї мовного розвитку (кінець XVIII ст. – початок XIX ст.)……4

1.2. Теорії походження мови……5

1.3. Зовнішні і внутрішні чинники мови……7

1.4. Основні закономірності розвитку мови……9

1.5. Історичні зміни в лексичній підсистемі……22

1.6. Історичні зміни у фонологічній підсистемі……24

1.7. Історичні зміни у морфологічній та синтаксичній підсистемах…..25

Тестові завдання до першого розділу……28

2. СОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОСТІ ЛЮДЕЙ. СОЦІАЛЬНІ ТИПИ МОВ……32

2.1. Основні форми соціальних спільностей людей……32

2.2. Племінні діалекти та утворення споріднених мов……32

2.3. Виникнення індоєвропейських мов……33

2.4. Утворення мов народностей……36

2.5. Виникнення націй і національних мов……...42

2.6. Розвиток соціальних діалектів……....44

Тестові завдання до другого розділу……..50

Бібліографічний список……...54